

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MUSUL SANCAĞI'NDA KAMU HİZMETLERİ İDARESİ

Public Services Administration In Mosul Sanjak In The First Constitutional Period

Dr. Hashim TOTONJİ

Zaho Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Türk Dili Bölümü, Zaho/IRAK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5589-8186>

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin doğu illeri arasında dinsel, politik ve iktisadi açılarından önemli bir yer tutan Musul, pek çok etnik azınlığı ve dinsel gruba ev sahipliği yapmaktadır. Musul, bir sancak olarak 1878'de özerk bir vilayet statüsüne kavuşmuştur. Osmanlı idaresindeki Musul; Musul, İmadiye, Sincar, Zibar, Akra ve Zaho kazalarından oluşmuştur. Bu çalışmada birinci meşrutiyet döneminde Musul Sancağı'nda kamu hizmetleri idaresi ele alınmıştır. Çalışmada ilk önce Musul'un coğrafi özellikleri verilmiş ve önemi ortaya konmuştur. Sonrasında burada devlet eliyle sağlanan sağlık, iletişim, planlama, belediye ve ulaşım hizmetleri verilmesi düzenlenmesi ele alınmıştır. Bu hizmetlerin verilmesi ve düzenlemelerin yapılması gerekliliği ele alındıktan sonra bunların uygulanması sırasında karşılaşılan ekonomik ve toplumsal zorluklar da konu edinmiştir.

Anahtar kelimeler: Musul, Osmanlı İmparatorluğu, Irak, Kamu İdaresi

ABSTRACT

Mosul, which holds an important place among the eastern provinces of the Ottoman State in terms of religion, politics and economy, is home to many ethnic minorities and religious groups. Mosul gained the status of an autonomous province in 1878 while it was a sanjak under Ottoman rule. It consists of Mosul, Imadiye, Sinjar, Zibar, Akra and Zaho districts. In this study, the public services administration in the Mosul Sanjak during the first constitutional period is discussed. In the study, first of all, the geographical features of Mosul are given and its importance is revealed. Afterwards, health, communication, planning, provision of municipal and transportation services provided by the state were discussed. After addressing the necessity of providing these services and making arrangements, the economic and social difficulties encountered during their implementation are also discussed.

Keywords: Mosul, Ottoman Empire, Iraq, Public Administration

1. GİRİŞ

Birinci Meşrutiyet döneminde Musul Sancağı'nın idari durumuna dair yapılan çalışmalar, incelenmesi gereken önemli konular arasında yer almaktadır. I. Meşrutiyet; on dokuzuncu. yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın başlarını kapsayan gelişmelere sahne olması bakımından Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir periyot olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde birçok vilayette yerel yönetimler kurulmuş ve kamu hizmetleri çeşitlendirilmiştir. Bu çalışma da Osmanlı Yönetiminin Musul Vilayetinde sağladığı kamu hizmetlerini ele alınmaktadır. Çalışmada Musul Vilayetinin seçilmesinin önemli bir sebebi, Musul Vilayetinin diğer vilâyetlerden değişik bir konumda bulunmasıdır.

Musul Vilâyeti'nin merkezi olan Musul Sancağı, pek çok etnik azınlık ve dini cemaati barındırmaktadır. Bu yüzden çeşitliliğin fazla olduğu bir vilayette idari yapılanmanın nasıl olduğu ve çeşitlendiği incelenmeye değerdir. Bu periyoda dair yapılan çalışmaların birçoğunun, sadece Musul'un siyasi geçmişi ile sınırlı kaldığı idari müesseselerinin ve taraflarının ihmal edildiği görülmektedir.

2. COĞRAFYA

Batı kaynaklarında "Mosul" şeklinde geçen isim Arapça kökenli bir kelime olup "Mavsil" ya da "Mevsil" şeklinde telâffuz edilmektedir. Pek çok kişi *Musul* adının *ulaşma ve birleşim* manalarına gelen *vasl* kökünden geldiği konusunda hemfikirdir. Şehrin bulunduğu konumla ilgili olarak Dicle'nin kollarının, tek yatakta akmak için birleştiği yer yani kavşak olduğunu ifade etmektedir." (Honigman, 1991; Khadduri, 1987) "Musul'un, bununla birlikte, Irak ile Cezire'yi birbirine bağlaması veya Fırat ile Dicle nehirleri arasında bir ulaşım yeri olması nedeniyle de bu adı taşıması olası görülmektedir." (Salname-i Vilayet-i Musul, h.1308; Cevad, h. 1314) Dicle havzasındaki kaynakların ve virajların kesişerek tek bir güzergâh

oluşturduğu ya da değişik arazilerden gelen kervanların ulaştığı bir noktada bulunmasından dolayı da bu isim ile anıldığı iddia edilmektedir.” (Strange, 1905; Sami, h. 1316) “Henry James Ross, *Musul* isminin Yunanca "mespila" sözcüğünden geldiği ve Fars Körfezi, Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi arasında olması nedeniyle, Yunanlılarca bu biçimde isimlendirildiğini yazmıştır. İskender'in fethinden sonra bu deyim, "Muspil" ve "Musvil" biçimlerini almıştır. İslami fetihlerden itibaren de "Mosul" biçimine dönüşmüştür.” (Ross, 1902) “Musul şehrinin bulunduğu alan coğrafi olarak söz edilen özellikleri göstermektedir. Şehre ait genel programlara göre, Dicle Nehri, Musul'un kuzeydoğusunda birleşerek tek bir yatak durumunu alır. Bununla birlikte; bölgedeki kervan yollarının bulunduğu bir konumda olduğu da bilinen bir gerçektir. Tarihçiler, Musul'a, şehrin, ilkbahar ve sonbahar aylarında iki kez yeşile bürünmesinden ve sevimli bir değişik niteliğe bürünmesinden ötürü *Ummu'r-Rabi'ayn*; yağmurda, çiçeklerinin altın veya ipek ile işlenmiş süslü bir giysi gibi görünmesi sebebiyle *El-Hadra*; alanının geniş olmasından ötürü *El-Fayha*' gibi adlar da vermişlerdir.” (Salname-i Vilayet-i Musul, h. 1325; Bayatlı, 1999) Musul'a yüksek iki yamaç üzerinde yani engebeli bir plâformda inşa edilmesinden dolayı ise *El-Hadba*' denmiştir. *Musul* adının, yaklaşık on ikinci yüzyıldan beri kullanılıyor olması da ehemmiyetli bir sadettir ve şehrin ismen ezeliğine işaret etmektedir. Irak toprakları, sahip olduğu stratejik özgünlükler dolayısıyla tarih süresince büyük ve önemli uygarlıkların kurulduğu ve geliştiği medeniyet alanlarının başında yer almış, merkez olmuştur.

“İrak'ın; Anadolu, Arabistan, Suriye ve İran'ın kavşağında olması, kıymetli bir merkez durumuna gelmesine sebep olmuştur. Ülkeyi bu duruma getiren bir coğrafik diğer özellik de kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akan Fırat ve Dicle nehirleridir. Musul'dan güneyde Basra Körfezi sınırlarına kadar uzanan bölge de *Irak-ı Arap* olarak bilinmekte ve temel olarak, Musul'dan güneye doğru olan Bağdat-Basra muntikasını ifade etmekte idi. *Irak-ı Acem* ise bugün İran'ın batısında bulunan Kürdistan, Hemedan ve Kirmanşah eyaletlerinin bulunduğu Güneydoğu Azerbaycan Bölgesi'ne verilen eski bir isimdir. Batıda Irak ile sınırı olan bu muntıkaya, engebeli olması sebebiyle "Cibal Bölgesi" denmekteydi.” (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1985) “Dolayısıyla, "Irak-ı Arap" ifadesi, bugünkü Irak'ın güneyini içermekte ve "Irak" deyişi de aslında bugünkü Irak'ın güney bölgeleri için kullanılmakta idi. Irak ismi; Osmanlı döneminde bu anlamıyla dahi politik bir coğrafya tasavvuru için değil sadece coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır. Bu tasavvura göre Musul ve çevresi, "Irak" coğrafyası içinde yer almıyor idi. Irak ifadesinin günümüzdeki anlamını kazanması on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Bu tarihten itibaren arşiv dosyalarında geçen *Irak* kelimesinin daha geniş bir bölgeyi içine alarak, bugünkü Irak sınırlarını kapsayan bir bölgeyi ifade ettiği söylenebilir. Osmanlı arşivlerinde bulunan bir belgede ise Irak; “Diyarbakır bölgesinden Basra Körfezi'ne ve İran sınırından Halep ve Necid yörelerine dek uzayan devasa bir meydan” olarak tarif edilmiştir.” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1907)

“Daha çok, Avrupalıların kullandıkları ve Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki toprakları belirten "Mezopotamya" ifadesi de kabaca bugünkü Irak topraklarını kapsamaktadır.”¹ “Bu tanımlama içerisinde, ayrımı yapılan "Yukarı Mezopotamya" ve "Aşağı Mezopotamya" benzeri kavramlar da zikredilen coğrafyanın kuzeyini ve güneyini kapsamaktadır. Arap coğrafyacıları ise Fırat ile Dicle arasındaki toprakların kuzey kısmına yani Yukarı Mezopotamya'ya "El-Cezire" demişlerdir. Belirtilen muntıkların temellerini meydana getiren Dicle ve Fırat nehirlerinin, birbirlerine yaklaşarak burayı dört tarafı nehirlerle çevrili bir "cezire"² durumuna getirmesinden dolayı bu isim ile anılmıştı.” (Sami, h. 1308) “Evliya Çelebi, bu tanımlamadan hareketle bölgeye "Cezire-i Dicle" demiştir.” (Dağlı & Kahraman, 2001) Sözü edilen muntika; Silvan, Erzen, Siirt ve Zap havzası ile Fırat'ın batısında bulunan Adıyaman'ı da kapsamaktadır.

“Makdisî, Musul'u ve Tikrit'i de buraya dâhil eder. Ebu'l-Fida'ya göre, bu toprak, kuzeyde Malatya'dan ve Diyarbakır'dan başlar, arayönlerde Tikrit'e dek uzanan bir kanalla Irak'tan ayrılır.” (İslam Ansiklopedisi, 1997; Uludağ, 1982; Strange, 1905)“El-Cezire'nin batısında Suriye; doğusunda Doğu Anadolu ve güneyinde Irak bulunur. Irak ve El-Cezire bölgeleri, birbirlerinden tarihsel, coğrafi, fiziksel, ortam ve etnik anatomi bakımlarından önemli farklılıklar göstermektedirler. Cezire bölgesi; Anadolu, Irak ve Suriye bölgelerini birbirine bağlaması itibari ile önemli bir stratejik önemliliğe sahip idi.” (Şeşen, 1993)

“Musul; Anadolu plâtolarına giriş için bir geçit durumunda olup coğrafi konumu önemini artırmaktadır. Musul; kuzeydoğudaki yüksek dağlar ile güneydeki arsalar ve güney cihetindeki alanlar arasında bir geçiş

¹ Mezopotamya; Toros Dağları'nın güneyi ve Zagros Dağları'nın batısı ile Suriye Çölü'nün ve İran tarafındaki Karun Nehri'nin doğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin aşağı çıkışları arasındaki havzayı kapsar.

² Ada.

bölgesi olup Basra Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Şehir, Halep-Bağdat-Musul üç büyük tarihi şehrin bağlantı noktasının ortasında yer alarak hattı tamamlamaktadır. Bu hatlar; Dicle ve Fırat nehirlerinin sağladığı *nehir yolu nakliyatı* sayesinde, ticarî aktarmanın yanında özellikle askerî operasyonlarda stratejik ve lojistik bakımlardan ön plâna çıkmakta idi.” (Olson, 1975) Musul; Anadolu'dan gelip, Bağdat'a ve Basra'ya dek giden kervan yolu üstünde yer almaktaydı. Musul, doğuda engebeli yaylalar üzerinden ve Erbil-Revanduz yoluyla Urmiye Gölü'ne, Bâne'ye ve Tebriz'e kadar ilerlemekteydi. Yani şehir İran'a kuzeyden ulaşan bir hattın da merkezinde yer alıyor idi. Ayrıca Kerkük ve Süleymaniye üzerinden başka bir güzergâh oluşturup Orta-Batı İran'a erişmekte idi.

El-Cezîre mıntıkasının merkezini oluşturan Musul, Dicle havzasında yer almaktadır. Mıntıkanın kuzeyinde Dohuk ve Zaho; doğusunda Erbil; güneydoğusunda Kerkük ve Süleymaniye'yi içermektedir. Mıntıkanın en güneyinde ise Tikrit ve Bağdat vilâyetleri yer almaktadır.

Yirminci yüzyılın başlarında Musul Sancağının kuzeyinde Diyarbakır ile Van vilayetleri; doğusunda Irak-ı Acem olarak da adlandırılan İran toprakları; güneyinde Bağdat Vilâyeti; batısında Suriye ile kuzeybatısında Halep vilâyetleri ve hür Zor mutasarrıflığı bulunmaktadır. Musul Sancağı aşağı yukarı 75 bin km² yüz ölçüme haiz idi.

“Musul'un bazı alanları engebeli iken dağların etekleri boyunca uzanan El-Cezîre bölgesi yüksek olmayan dağlıklardan müteşekkildir. Bölgenin batısında Fırat vadisi boyunca uzanan çöllere karşın, güneye doğru olan bölge içinde Fırat ve Dicle arasında kalan yerlerde alüvyonlar ile kaplı altbölümler vardır.” (Akkan, 1999) Doğu ve kuzeydoğu yönleri; Türkiye, İran ve Irak topraklarının kesiştiği noktadadır. Tepelik mıntıka, yükselen seyir izlemekte, derin vadilerce kesilmektedir. Bu geçitler içinde, Büyük Zap ve Küçük Zap gibi ırmaklar akmaktadır. Neredeyse 3500 metreye ulaşan Kandil, Sermeydan ve Hasarost ile yaklaşık 2 bin metre olan Atruş dağları bölgenin en büyük yükseltileridir.

Dicle'nin batısında kalan kesim Cezîre'nin diğer taraflarının coğrafik özelliklerini paylaşmaktadır. Bu kesim genellikle düz olup ve ovalardan meydana gelmektedir. Fakat burada bulunan Sincar Dağı ile Musul'un batısındaki Tel Afer Tepesi düzlüğü bozan az sayıdaki yüksekliklerdir.

Kerkük'ün etrafında ve Dicle'nin batı kesiminde de geniş topraklar bulunur. Hamrin, Dibeke ve Erbil ovaları bunlar arasında en önemlileridir. Geniş ovalar barındıran bu bölgede *Karakoç*, *Cebel Hamrin*, *Mekhul*, *Karadağ* ve *Cebel Ali* benzeri görece alçak yükseltiye sahip dağlar da vardır.

“Musul ve etrafındaki düzlük ve arsalık plâtolar, özellikle Dicle Nehri³ ile kaynağını İran topraklarından alan *Diyala*, *Habur*, *Büyük Zap* ve *Küçük Zap* akarsularının oluşturduğu alüvyonlu plâtolar sayesinde nispeten verimlidir.” (Tevfik, h. 1308) “Bu coğrafi özellik tarımsal faaliyetlerin Musul ekonomisinde çok büyük bir paya sahip olmasına yol açmıştır. Elverişli atmosferleri sebebi ile özellikle Dicle Nehri'nde yapılan nehir nakliyatı; ekonomik ve ticarî faaliyetlerin önemli bir kaynağını oluşturur. Bölge, her ne kadar sıcak ve nemsiz memleketler arasında yer alsın da güz ve bahar aylarında tatminkâr meblâğda yağmur yağdığından, tarım ürünleri, sulamaya gereksinim olmaksızın yetişebilmektedir.” (Hurşid, 1997) Musul coğrafyasında, yazın epey sıcak ve rutubetsiz, kışın ise soğuk ve epeyce de yağmurlu geçer.⁴ Ancak iklimin başat karakteri Dicle Nehri boyunca, suyun etkisiyle yumuşar ve buralarda ılıman bir hava meydana getirir. Musul-Kerkük mıntıkası, bu karasal iklim özelliğiyle çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için epey uygun bir atmosfer oluşturur. Mevsiminde yeşeren çimenler, büyükbaş hayvancılığın ve küçükbaş hayvancılığın yapılmasına olanak verir.

3. SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ

“Birinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti, içerisinde bulunduğu değişik nitelikten ve değişik mıntikalarda devam eden iç karışıklıklardan dolayı daha çok askerî meselelerle zaman harcamaktaydı. Bu durumun doğal bir sonucu olarak birçok kamu plâformlarındaki hizmetler aksamaya başlamıştır. Bu alanlardan biri de, sağlık sektörüdür. Söz konusu hizmet yeteri derecede ilgi görmemiş ve sorunlara müdahale epeyce sınırlı kalmıştır.” (Doski, 2007) “Nitekim Musul Vilâyet Salnamesi'nde, hastalıkların

³ Kaynağını Diyarbakır'ın kuzeyindeki dağlardan alan Dicle; Cizre'den, Musul'dan ve de Bağdat'tan geçerek Basra'nın kuzeyindeki Kurna'da Fırat nehri ile birleşerek Şattu'l-Arap adını alır ve Basra Körfezi'ne dökülür. Kat ettiği mesafe, dört vilâyet ile birlikte, yaklaşık 1000 kilometredir. Kaynağını İran topraklarından alan ve kuzeydoğudan güneybatıya doğru akan Büyük Zap ile ona paralel olarak akan Küçük Zap nehirleri güneyde Dicle ile birleşir.

⁴ Yaz aylarında sıcaklık 42 hattâ 48 santigrada yükselmekte idi. 1905'in Aralık ayında yağın kar ile birlikte, Dicle nehrinin donması gibi istisnai iklim özellikleri de zaman zaman kendini göstermiştir.

doğrudan mazeret olduğu gelişmelere yer verilmiştir. Osmanlı hükümet yetkilileri, Musul'da birtakım hastalıkların ve vebanın yayıldığını görmüş fakat ülkenin vaziyeti sebebiyle özellikle Avrupa ülkeleri ile politik alandaki mücadelesi buna müdahale etmeye olanak tanımıyordu. Sonuç olarak sağlık bilinci zayıflamış ve sağlık ekipmanı sıkıntısı baş gösteriyordu. Bunlar, bazı hastalıklar ile vebanın yayılmasına vasıtasız zemin hazırlayan kıvılcımlar olmuştur.” (Muhammed, 1992) Sağlık sorunun gittikçe kritik hale gelmesiyle “hükümet, sağlığa önem vermeye başlamış ve bu bağlamda on dokuzuncu asırda orduya sağlık hizmetleri sunmak üzere tıp eğitimi veren üniversiteler açmıştır.” (Davison, 1991) “Devlet, daha da ileriye giderek 1862'de kamu sağlığının iyileştirilmesi amacıyla *sağlık sigortası yasası* çıkarmıştır.” (El-Aluci, 1967) “Bu periyotta, Musul'da olabildiğince eski ve erinçleşmiş atmosferlerde hizmet veren destekleyici sağlık kuruluşları bulunmakta idi. Diğer taraftan, vilâyette yeterli sayıda tıbbi ekipman bulunmamakta idi. Büyük devletlerin, Bağdat'ta ve Musul'da konsolosluklarının bulunduğu ve İngiliz, Rus ve Alman konsolosluklarının da birçok hastaya karşılıksız biçimde sağlık hizmeti arz ettiği bir periyot içerisinde, Musul Vilâyeti'ndeki sağlık kuruluşlarında hizmet veren bir başhekimin olması, epeyce nadir bir değişik nitelik idi.” (Mizuri, 2009) “Sağlık meclisi, ölüme sebebiyet veren kritik hastalıklara karşı Nusaybin ve Zaho gibi bu hastalıkların en çok yayıldığı bölgelerde sağlık noktaları tesis etmiştir.” (Ez-Zevra, 1307) “Sağlık meclisi, askere gidecekleri anlaşma manasında takip için sağlık çalışanı göndermiştir. Bunlardan biri olan Tabib Hüsameddin Efendi, İmadiye'de ve Duhok'ta silâh altına alınan askerleri genel anlamda araştırmadan geçirmiştir.” (Musul, 1321) Musul, arz ettiğimiz bu menfiliklere karşılık, XVIII. ve XIX. asırlarda tıp alanındaki tetkiklerde seçkin bir oynaklığa sahne olmuştur.

“Bunun sonucunda birçok Musullu genç, ileriki periyotlarda hekimlik eğitilimi almaya ve bu plâformda uzmanlaşmaya yönelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısı içinde zamandaş sağlık kuruluşlarının kurulma safhasından önce Musul, halka sağlık hizmetlerini takdim etmek ile kalmayıp, aynı zamanda meşhur cerrahların deneyimlerinden faydalanmak üzere akın eden komşu çevre sakinlerine de sağlık servisi sunmaya başlamıştır.” (Muhammed, 1992)

“Bundan başka, hükümet, kanunlar çıkararak özel sağlık birimleri kurmaya ve sağlığın gittikçe kötüleşmesinin temel nedenlerini soruşturmaya odaklanmıştır. Diğer taraftan da çiçek hastalığı gibi hastalıklara karşı aşı faaliyetlerine önem vermiştir. Sağlık birimleri; halk sağlığı konusunda genel ve özel talimatlar hazırlamışlardır. Yiyeceklerin ve içeceklerin temizliğinin yanında, sterilizasyona dikkat çekilmiştir. Vilâyet, sağlık şartlarının iyileştirildiğine dair olarak Bab-ı Ali'yi telgrafla bilgilendirmiştir.” (Doski, 2007)

“Musul Belediyesi'nin, sağlık koşullarının iyileştirilmesinde ve bilinçlendirme seviyesinde önemli bir rol oynadığını belirtmekte yarar vardır. Belediyede *belediye tabipliği* adında bir daire kurulmuş ve belediye sağlık hizmeti sunmaya başlamıştır. 1889 tarihli Belediyeler Kanunu'na göre, bu dairenin genel incelemelerini bir doktor gerçekleştirmekte olup kendisine bir cerrah, bir eczacı, bir ebe ve çocuklara çiçek aşısı yapmakla mükellef bir memur yardımcı olmaktadır. Tabipliğin misyonları arasında; *lokantaları, kahvehaneleri ve benzeri hizmet altbölümlerini tahkik etmek, temizliği ve içme sularının arınık hâle getirilmesini sağlamak* bulunmaktadır. Musul'da, istirahat duyulan ilâçları dağıtan bir eczane ve muhtaç kimselerin soruşturmaları için bir sağlık ocağı vardır.” (Muhammed, 1992) 1892 senesinde, sağlık hizmetleri sunan bir sağlık noktası ve altı eczane vardı.

“Hicri 1325 tarihli salnamede, Eyüp Necmeddin'in bildirdiğine göre, Musul'da yaşam biçiminden dolayı halk arasında alkol kullanımı nadirdi. Buna rağmen mikrop lu hastalıklar genelevler dolayısıyla yayılmaya devam etmiştir. Musul'a varmadan Dicle Nehri'ne karışan *Aynü'l-Kibrit* adıyla bilinen kükürtlü maden suyu dolayısıyla Musul'da deri hastalıkları nadir görülmekteydi.” (Eroğlu & Babuçoğlu & Özdi, 2012) 1907 Tarihli Musul Vilâyeti Salnamesi'nde yer alan umumî bilgiler itibariyle, Musul'da bir sağlık teftişçisinden, bir belediye tabibinden, bir veterinerden, bir ebeden ve bir vazifeliden oluşan bir sağlık heyeti bulunmakta idi.

Vilâyet, "Sağlık Bakanlığı" aracılığı ile yakın vilâyetlere genelge göndererek, bir vilâyetten diğerine hastalıkların yayılmasını engellemek amacıyla gerekli önlemlerin alınmasını talep etmiştir.

Bu dönemde “misyoner kümeleri, bilinen dinsel emellerinin yanında sağlık hizmetleri de sunarak insanları kendilerine çekmeye çalışmışlardır. Misyoner Era Haris, misyonerlik maksadı ile doğuya giden bir operatöre şunları söylemiştir: *Sağlık ocakları ile polikliniklerde sakın doktor kaçırmayın, zira bu karakteristik durum, kesinlikle olasılıkların en değerlisidir.*” (Mizuri, 2009) Dominikan kardinalleri de sağlık alanında katkı sağlamışlardır. Bunların katkıları yöneticiler ile halk tarafından hoş karşılanmıştır.

Buraya ilk gelen ruhbanlar olan Fransko Turyani ile Domaniko Kodiltçini 1767’de vefat etmişlerdir. Hüseyin Paşa Celili, bu iki ruhbanı misafirperver bir biçimde karşılamıştır. Bu iki ruhban; tekfuru, adamlarını ve halkı muayene etmiştir. İkisinin yanında gelen Rahip Jian Papa Nestabûlî’nin muayene ettiği hastalardan bir tanesi, geçirdiği bir depresyon dolayısıyla ölmüştür.

“Ailesinin, onun zehirlendiği iddiası üstüne Abdülfettah Paşa Celili, Jian Papa Nestabûlî’yi cezaevine attırması; sonra hür bırakmıştır. Jian Papa Nestabûlî, İmadiye’ye gitmiş ve 1770’e dek orada kalmıştır.” (Ed-deveci, 2001)

4. POSTA VE TELGRAF İDARESİ

“Posta ve Telgraf İdaresi kurulduğundan itibaren çoğunlukla teşkilâtı yabancıların denetiminde bulunmuştur. Buna rağmen Osmanlı yönetimi halkına hizmet etmek için posta ve telgraf hizmetlerine muazzam önemlilik vermiştir. Yazışma araçları, posta eminlerince ve konaklama şirketlerince yürütülmekte idi. Devlet, bu sistemi, haberleşmelerinde kullanmaktaydı. *Tatar* olarak adlandırılan *posta eminleri*, gönderileri yerine erіştirmekle yükümlü idiler.” (Doski, 2007)

“Eminler, operasyonlarını ifa ederlerken, süratli koşan atları ve develeri kullanıyorlar, belli merkezlerde bunları değiştiriyorlardı.” (El-‘ubeydî, 2000) Bu merkezlere *menzilhane* denilmekte idi. Musul menzilhanesi ismi ise Musul valisi Ahmed Bey’in posta aksiyonlarına ilişkin İstanbul’daki bir arkadaşına gönderdiği ve üzerinde tarih bulunmayan bir mektup içinde geçmektedir: *Musul menzilhanesi sahra yolu ve Musul ile Nusaybin arasındaki yol hususunda büyük bir paraya ihtiyaç duymaktadır.*

Mektubunda bazı tüccarların menzilhaneleri tamamen kontrolleri altına aldığını şöyle ifade etmiştir: *Menzilhaneler, tüccarların mallarını aktarmak, gidip gelmekte olan devlet-i aliye çalışanların dinlenmeleri ve bununla birlikte, padişahın verdiği misyonları yerine getirmek maksadı ile seyyide-i seniyye ile parlâmento muhabirliğinin maslahatını temin etmek üzere tesis edilmişlerdi. Bu yerlerden umulan yarar elde edilememiş, sadece Hacı Numan Paçacı ile bazı tüccarların işine yaramıştır. Eğer durum bu şekilde devam edecek olursa büyük bir melânet hâsıl olacak ve devasa bir parçalanma yaşanacaktır.* Musul Vilâyeti’nin, Osmanlı Devleti’nin başkenti ile arasındaki mevcut coğrafi durumu dikkate alındığında, bildirişimin zahmetsiz olduğu görülecektir. 1861 senesinin başlarında Musul Vilâyetinde payitaht İstanbul ile Irak arasındaki telekomünikasyonu sağlamak üzere telgraf hatlarının kurulmaya başlanmıştır. Bu değişik niteliğe ilâve olarak, Fao’yu Hindistan’a bağlayan bu yörünge, Musul ve Ceziretu İbn Ömer üzerinden Osmanlı’nın başkentine kadar uzanmıştır. Posta servisleri, ulaştırma araçlarına bağlı olarak yürütülmekte idi. Irak’ta posta hizmetlerinin tarihi, on sekizinci asra dek uzanmaktadır.

“Bu yörüngeye ek olarak, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Hint-Avrupa postalarının, Basra üzerinden Irak’a ulaştırılması maksadıyla İngiliz-Hint gemileri çalışmaya başlamıştır. 1870 senesinde Osmanlı Yönetimi İstanbul’da Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak çalışan Posta ve Telgraf Umumi İdaresi’ni kurmuştur. Daha sonra, pek çok Osmanlı vilâyetinde temsilcilikleri açılmıştır. Irak’ta sırası ile Bağdat, Musul, Basra vilâyetlerinde şubeler açılmıştır. Bunların ana yönetim noktası Bağdat’ta bulunuyordu.” (Şukri, 1997) “Osmanlı Devleti’nin, 1878 yılında Uluslararası Posta Anlaşması’nı imzalamasının ardından Musul, posta yönetiminin açılışına sahne olmuştur. Osmanlı, söz konusu tarihten başlayarak, aralarında Musul’un da bulunduğu Irak mutasarrıflıklarında posta idarelerini açmıştır. Hindistan, posta idarelerinin önündeki genel engelleri kaldırarak buraya da acente açmıştır.” (Hasan) “Beridin derinleştirdiği yörünge üzerinde kendilerine özel menzilhaneler bulunmakta idi. Sözelimi; Bağdat’a gitmek için yola çıkan bir beridin ilk olarak konaklayacağı menzilhane "Karakuş" köyü idi. Postalar buradan teslim alınıp asıl gideceği yere dağıtımı yapılırdı. Böylece, postalar Bağdat’a ulaşmaya dek turneler süratli bir biçimde devam etmekteydi.” (Ed-deveci, 2001) Genelde posta servisleri yavaştı. Posta harçlarının ücreti de Osmanlı Devleti’nin her bölgesinde eşit değildi. Aynı zamanda mektupların birçoğu da pulsuz bir biçimde yollanmaktaydı.

“Ancak 1908’den itibaren posta hizmetlerinde bir düzelme görülebilmştir. Çünkü bu konuda yeni bir sistem geliştirilmişti.” (Doski, 2007) Yeni düzenleme ile her bir sefer için dört hayvan ayrılırdı. Bunlardan biri muhbirin binmesi için, biri yedek olarak, bir diğeri nakliyat amaçlı olarak ve son hayvan da kullanının binmesi için idi.

“*Barkıyye* olarak adlandırılan telgraf hizmetleri de posta ile birlikte yürütülürdü. Telgraflar hükümet ile yediden yetmişe herkesçe, Sımeyl’deki istasyondan çekilmekte idi. Yurttaşlar, bir valiyi ya da başka bir yöneticiyi şikâyet etmek istediğinde Sımeyl istasyonundan telgraf çeker idi. Sözelimi, birisi, Sımeyl

istasyonundan Bab-ı Ali'ye doğrudan telgraf çekerek, Ferik Ömer Paşa'nın, halka zayıat verdiğini, insanları hapse attığını söylüyor idi. Bu arada, imamlardan birisi, Cuma namazı sırasında Ferik Ömer Paşa'ya dua ettiğinden mazeret devlet tarafından İstanbul'a çağrılmıştır." (Ed-deveci, 2001)

"Osmanlı, 1859 senesinde Telgraf Kanunu'nu çıkarmış ve sancaklara, vilâyetlerdeki devlet dairelerinde bulunan kişilere telgraf kullanma hakkı verilmiştir. Bu hak, acentelere ve tüccarlara da verilmiştir." (En-neccâr, 2001) "İlk başta telgraf kullanımı resmî bildirişime özgü idi, nadir durumlarda halk bu hizmetten yararlanabiliyordu. Yaygınlaştıkça tedrici bir biçimde toplumun umumî kullanımına sunulmuştur. Bir dönem sonra vatandaşlar, İstanbul'da bulunan sultana şikâyetlerini telgraf aracılığı ile arz edebileceklerini öğrenmişlerdir. Bu değişimden dolayı, telgraf memurunun, toplumdaki saygınlığı da yükselmiştir." (El-verdi, 1972)

Posta ve telgraf servisleri, XX. yüzyılın başlarında Musul'un pek çok sancağına ulaşmıştır. Meselâ; Musul ile İmadiye arasında posta hizmetleri bulunmakta idi. I. Dünya Savaşı'ndan hemen evvel Musul ile Akra arasına telgraf hattı çekilmişti.

"Zaho ile Duhok arasında bulunan Pastike mezrasında Sami Efendi'nin idaresinde posta ve telgraf hizmetlerinin gerçekleştirildiği bir istasyon bulunmakta idi. Dahiliye Nezareti, 1892 senesinden beri Zaho'da bir telgraf dairesinin kurulmasını onamıştı. Bakanlık, telgraf dairesinin kurulması için Musul valisine de talimat vermiştir. 1902'de posta ve telgraf dairesi müdürlüğünde görev değişikliği yapılmış ve Zeki Efendi'nin yerine Hamid Efendi müdürlüğe tayin edilmiştir. 1912 yılında ise bu daireyi Mithat Efendi idare etmekteydi. Musul posta ve telgraf dairesi, 1890 yılı Musul Vilâyeti Salnamesi'nde belirtildiği üzere şu kadrolardan müteşekkil idi: *Dairede müdür olarak Saim Efendi, onunla birlikte birinci, ikinci ve üçüncü telefoncu, iki gönderim görevlisi, bir memur, Fransız muhaberesinden sorumlu bir yetkili, posta acenteleri, Pastike memuru.*" (Musul Vilâyet Salnâmesi, h.1308) "1907 yılında daire, âmir Hacı İzzet Efendi'den, gazeteci Fethullah Efendi'den ve telekomünikasyonda departmanında çalışan altı emekçiden oluşmakta idi." (Musul Vilâyet Salnâmesi, h. 1325)

5. NÜFUS İDARESİ

"1880 tarihli Sicil-i Nüfus Kanunu'na göre, her kazada bir nüfus memurunun ve bir kâtibin olması kaçınılmaz kılınmıştı. Kazada bulunan nüfus görevlisi, bağlı köyleri her üç ayda bir işlemleri değerlendirmek üzere dolaşır idi." (Doski, 2007) "Sancakta bulunan sicil-i nüfus memuru ise altı ayda bir, vilâyetlerde yılda bir kez olmak üzere dolaşırdı. Bu gezi, muameleleri yerinde değerlendirmek üzere sancak merkezlerini ve kazaları içermekteydi." (İvad, 1969) "Nüfus görevlisinin vazifeleri arasında; "periyodik biçimde irdeleme yapmak, kanunlara göre bilgi çizelgelerini hazırlayıp bölümlenmek, öz varlık ve nüfusa dair ölçekleri hazırlamak, yasalar çerçevesinde kazaya gidiş biletleriyle pasaport işlemlerini onaylayarak sicillerde muhafaza altına almak" vardır." (Doski, 2007)

"Nüfus Nazırlığı, 1888 senesinde, gayrimüslim cemaatlerin nikâh işlemlerine dair birtakım talimatlar yayınlamıştır. Bu talimatlara göre söz konusu cemaatlerin ruhani önderleri, yapılan nikâh akdini sekiz gün içinde nüfus görevlilerine bildirmek zorundadırlar ve buna ilişkin mazbata da, birlik meclisince onaylanmalıdır. Gruplar, talep edilen mahiyetleri yerine getirmemeleri durumunda, dörtte bir mecdi para cezası ödemekle mükellef idiler." (Ez-zevra, h. 1306) "Devlet, özenli bilgi noksanlığı meselesinden kurtulmak için vefat, doğum ve benzeri diğer hususlara ilişkin olarak 1904 senesinde Musul Vilâyeti'nde bir nüfus sayımı yapmıştır. Ancak, halkın büyük bir kesimi buna karşı çıkmıştır. Bundan ötürü, yaklaşık olarak nüfusun dörtte üçü bu kontrolün dışında kalmıştır." (El-Ubeydi, 2000) Devlet, sancakta nüfus dairesi bulunmasına karşılık, sağlıklı bir nüfus denetimi gerçekleştirilememiştir. Bazı araştırmacılar, bunun, toplum ile yöneticiler arasında olan evhamlılığın meydana getirdiği umumî atmosfere, yürük kümelerin varlığına, askerden kaçmaya ve nüfus sayımının, daha fazla vergi alınmasına yol açacağı düşüncesine bağlamışlardır.

"Diğer açıdan, denetim, inanişâ göre, bir saygınlık ve özsaygı sorunudur. Çünkü halktan hiç kimse kadınların isminin bilinmesini ve kayıt edilmesini istemiyordu. Bu hususla ilgili Musul'da bulunan Fransız konsolosu, şunları belirtmiştir: *1892 senesinde bir Musul valisinden bu gelenekleri ortadan kaldırarak yıkmasını ve denetimin, tüm halkı kapsamasını istedim. Ne var ki bu ferasetsizce deneyimin acı tadını almış oldu. Vali, nüfus sayımında kadınların adlarının kaydedilmesini talep edince, kızılca kıyamet koptu.*" (Waseel, 2006)

“Salnamelerdeki bilgiye göre, Musul Sancağı’nda nüfus idaresi bir nüfus nazırı ile iki yazardan müteşekkil idi.” (Musul Vilâyet Salnâmesi, h. 1310) “Musul Sancağı’na bağlı kazalarda ise bir nüfus memuru ile bir yazardan oluşan nüfus dairesi vardı.” (El-Ubeydi, 2000)

6. BELEDİYE HİZMETLERİ

“Devletin belediyelere verdiği ehemmiyet, 1854’e kadar gitmektedir. Meclis-i Ala’yi Islah, mezkûr senede bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon, mutasarrıflığa bağlı illerde belediye dairelerinin kurulmasına olasılık tanıyacak bir irdeleme yapmakla görevlendiril idi. Senato, bu komisyona incelemelerini Avrupa devletlerinin belediyelerle alâkalı benimsemiş olduğu esaslar dâhilinde özyönetimini haber vermiştir. Komisyonun bu faaliyeti, 4 sene sürmüştür. Komisyon, incelemeleri neticesinde, Osmanlı ülkesindeki şehirlerde halka kamu hizmetleri vermek üzere belediyelerin tesis edilmesi tavsiyesine ek olarak söz konusu belediyelerin de finansal bakımdan özerk olmaları gerektiği yönünde referans niteliğindeki raporunu Meclis-i Ala’yi Islah’a sunmuştur.” (En-neccâr, 2001)

“Böylece, değişim fikirleri kapsamında 1869 senesinde belediye idare meclisi kurulmuştur. Meclis; bir başkandan, bir yardımcından, altı üyeden oluşmakta idi. Üyelik süresi 2 sene idi. Bununla birlikte, meclis üyeliği fahri mahiyette olup, iki haftada bir toplanmaktaydı.” (Yasin, 1992)

1889 tarihli Osmanlı Vilâyet Belediyeleri Kanunu’na göre, belediye reisiyle belediye kurul mensuplarının, beldenin ileri gelenlerinden olması gerekir. Belediye reisinin maaşı belediye gelirleriyle ödenir. Belediye başkanına yüklene önemli vazifelerden bazıları şunlardır:

“Her hafta toplanacak belediye meclisine reislik yapmak, senelik bütçe talimlerini belediye meclisine sunmak, belediye meclis hükümlerine dair il idare meclisinin onayını almak, belediyeye tayin edilen memurlarla teftişçilere nezaret etmek" vardır.” (Et-ta’i, 2009) Bu kanuna göre belediye, beş birimden oluşmaktadır. (Es-sufi, 1970)

- ✓ Fen İşleri
- ✓ Belediye Tabipliği
- ✓ Muhasebe
- ✓ Teftiş
- ✓ Yazı İşleri

“Musul Sancağı ile kendisine bağlı kazaların üst sınırları dâhilinde görev yapan belediyeler ehemmiyetli servisler sunmasına rağmen, bu servislerin, diğer şehirlerin servislerine oranla muazzam bozuklukların olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim bazı yabancı yolcular, şehirde gördükleri kimi bozukluklara işaret etmişlerdir. Yirminci yüzyılın başlarında ağaçlardan yoksun küçülmüş bozuk otoyolların ve kerpiçten yapılmış evlerin varlığından söz edilmiştir. Ayrıca şehirde belediyenin yapmış olduğu hizmetlere ilişkin bir sistematik bir geliştirme ve kalkındırma bulunmamaktadır.” (Minchahvilli, 1978) “Buna rağmen, Musul belediye başkanlarından bazıları, şehrin gelişmesi için ehemmiyetli işlevler üstlenmişler ve şehirleşme ile şehrin tertibi hakkında önemli eserler bırakmışlardır. Ne var ki bu yapıtlar zaman içerisinde yok olup gitmişlerdir.” (Et-ta’i, 2009) “Musul’a bağlı kazalara gelince, bu husus hakkında Musul salnameleri, bazı meclis mensuplarının ne iş yaptıklarını belirtmeden, yalnızca isimlerini belirtmekle yetinmiştir. Bu salnameler, Duhok ile Zibar nahiyelerinde belediye dairelerinin varlığına dair bir enformasyon vermemektedir. Bu değişik karakteristik durum, bu iki kazanın kamu hizmetlerinden yeterince faydalanamadığını göstermektedir.” (Doski, 2007)

7. ULAŞIM HİZMETLERİ

Irak’ta ulaştırma düzeneği epeyce ilkel bir durumda idi. Daha çok Dicle ve Fırat kaynakları güzergâhında nehir ulaşımına dayanmakta idi. Söz konusu irtibat modeli, 1830 tarihli irade gereği, İngiliz Lunge işletmesinin umumî kontrolü altında idi. Trafik, Dicle Nehri ile sınırlı kalmıştır.

“Zira Fırat trafiğinde özellikle bu trafiğin baştan gözden geçirilmesine neden olan balık avı zamanında problemler ortaya çıkmıştı.” (Nedim, 2008) “19. yüzyılın sonlarına doğru illerin İstanbul ile bağlanmaları ve hatta Avrupa’ya bağlanmaları hususu çok ciddi bir biçimde önemsenmeye başlanmıştır. Bu da, Almanya’nın, doğu mıntikasına önem atfetmesiyle ortaya çıkmıştır. Bağdat demiryolu hattı projesi, II. Abdülhamid döneminin önemli vukuatları arasında kabul edilmektedir. Hicaz demiryolu programının da,

II. Abdülhamid dönemi içerisinde yürütülen en disiplinli uygulamalardan olduğu söylenebilir. Bu proje, İslâm ittihadının gerçekleşmesi için yürütülen bir umumî politika sonucunda ortaya çıkmıştır.” (Tukûş, 2008) “Irak ile Osmanlı başkenti arasındaki ulaştırma, neredeyse üç yüzyıl boyunca epeyce yavaş ve istikrarsız idi. Osmanlı, bu sırada uzak valilikler ile gerektiği misil ilgilenemiyordu. Zira bu periyotta 1853 ile 1856 senelerinde Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında Kırım Savaşı patlak vermişti. Bu dönemde padişahlık, gürbüz bir orduya sahipti ve hazinesi doluydu. Bunun üzerine devlet, ulaştırma platformunda özellikle de Mithat Paşa'nın valiliği döneminde bazı içsel ıslahatlar yapmaya çabalamıştır.” (El-'Irâk Fi'l-Vesâiki'l-Britâniyye, 1989) “1863 senesinde hükümet, aktif olan bütün yolların tetkikten geçirilmesi hususunda bir nizamname yayımlamıştır. Ardından 1869 yılında, başka değişimleri kapsayan ilkeler yayımlamıştır. Devlet, erkek nüfusunun yol yapımında çalışmasını zorunlu hale getirmiştir. Bununla bağlantılı nizamname de 1879'da çıkarılmıştır. Böylelikle, 5 bin kilometrelik yol yapımı sağlanmıştır. 1891 senesinde, bu zorunlu çalışma, ücretli çalışmaya dönüştürülmüştür. Musul Vilâyeti, stratejik bir merkezde idi. Anadolu'yu Irak'ın güneyine, İran'ın kuzeybatısını Suriye'nin kuzeyindeki illere direkt olarak bağlayan bir kavşak noktasında konumlanmakta idi.” (Murad, 1992) “Musul Vilâyeti'nde, ulaşımı olanaklı kılan yollar ve geçitler vardı. Fakat, bunların yenilenmesi gerekmektedir. Buna istinaden Osmanlı yönetimi 1907 yılında Musul'da Dicle Irmağı üzerindeki köprüünün restorasyonunu yapmıştır.” (Doski, 2007)

Diyarbakir ile Musul arasında ticari ulaşım, Dicle üzerinden şilepler ile yapıyordu. Bunun yanı sıra hükümet, vilâyetleri başkente bağlayan yollara ehemmiyet atfetmekte idi. Nitekim 1901'de Musul ile İstanbul arasındaki yolun bir bölümünü teşkil eden Boğacı yolu ile Zaho boğazını açmıştır.

8. SONUÇ

Tanzimat düzenlemelerinin geç de olsa uygulandığı vilayetlerden bir tanesi olan Musul'da, beklenen umumî sonuçların elde edilememesi; türlü sahalardaki reformları uygulayacak yetişmiş idarecilerin ve memurların olmayışı yanında, yönetsel yapıyla da alâkalıydı.

Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği,⁵ Musul için de yeni bir süreci başlatmış, onun adımları ile 1869 yılında çağcıl mutasarrıflık düzeneği Musul'da uygulamaya konulmuştu. Fakat bu yeni düzenek de istenilen olumlu sonucu yaratmakta başarısız olmuştur. Bunların sebepleri arasında yeni oluşturulan senatoların varlığı; yolsuzlukların sürmesi, idarecilerin keyfiyeti ve rüşvet alan *şaiBELi* denebilecek üyelerin varlığı sayılabilir. Osmanlı Devleti Musul'da bu türde bir yapısal düzenlemeye girişirken halk yönetsel yapıdan kaynaklanan “kötü yüzü” ile karşı karşıya kalmıştı. Yereldeki idareciler ve memurlar ile toplum arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi de oluşmuştu. Bu sosyal yapı, modern devlet uygulamalarını önemli ölçüde sekteye uğratmaktaydı. II. Abdülhamit'in, Irak ve Arap vilâyetlerinde uyguladığı idarî sistemde, bu bölgelerin diğer yerlerden farklı olan sosyal ve iktisadî yapılarının göz önüne alındığı bilinmektedir. Bu nedenle Musul örneğindeki gibi Arap vilâyetleri için takip edilen yönetim stratejisinin, yerel özgünlükleri göz ardı etmediği kolaylıkla söylenebilir.

Musul, 1879'da, iktidarın tesisi, idarenin tertibi ve ıslahı gibi emellerle, sancak statüsünde bağlı bulunduğu Bağdat'tan ayrılarak, bağımsız bir vilâyet hâline dönüştürülmüştür.

Musul'da, yönetsel mekanizmanın gereği olan bütün kurumlar oluşturulmuştur. Ancak, yapılan başkalaşım ile beraber, bu kabuk değiştirmeden önce yaşanan sorunların ortadan kalktığına dair bir semptom görülmemiştir. Bunda, üzerinde durulduğu gibi, sosyal yapının kendine has niteliği ile geleneksel yöneticilerin değişmemeleri, insan ögesinin aynı kalması benzeri münasebetler etkileyici olmuştur.

Yönetimde eski alışkanlıkların devam etmesi, rüşvetlerin önünün alınmaması gibi kronik hastalıklar, vilâyet haline gelmesi ile beraber son bulmamıştır. Bu değişik niteliğe paralel olarak, Tanzimat uygulamaları için en muazzam lüzumlardan biri olan "yetişmiş memur ve yönetici yokluğu", bir başka deyişle “kaht-ı ricâl”, Musul için de önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, iyi yönetim için gerekli şartnamelerden biri olan güvenin ve inzibatın sağlanması, Musul'un sahip olduğu yönetsel yapı dolayısıyla, bir türlü istenilen derecede olamamıştır.

Yerel güvenliği sağlayan ve grupları nispeten denetim altında tutabilen vali, mutasarrıf ve kaymakam sıfatındaki istisna yöneticilerin genel manada başarılı olarak gözükmeleri dikkat çekicidir.

Sivil ve askerî yöneticiler arasında, çoğunlukla "mektepli-alaylı" rekabetinden kaynaklanan bağdaşmazlıklar, vilâyetin, idaresini zorlaştırarak içinden çıkılmaz boyutlara yol açmaktaydı. Bu değişik

⁵ 1869-1872.

niteliği, *Tanzimat*'ın getirdiği pek çok alandaki ikiliğin bir uzantısı ve yansıması şeklinde telâkki etmek olasıdır.

Vilâyette vazife yapan kaza kaymakamlarının, umumiyetle, mıntıkadan olan eşraf halktan ve aşiret reisleri arasından seçilmeleri dikkat çekicidir. Hatta bu, yerel yönetici kadrosunu belirleyen en ehemmiyetli etken olmuştur. Örneğin, Süleymaniye livasının bazı köşeleri, bölgeyi nokta olarak seçmiş aşiret reislerinin ayrıcalıklarında bulunmaktaydı. Bu durum babadan oğula geçen hanedan oluşumlarının önünün alınmadığını göstermekte idi.

Devletin bu uygulamaların esas sebebi ise aşiret reislerinden birini bölgeye paşa unvanı ile kaymakam tayin ederek, aşireti bu yolla daha rahat kontrol altında tutabilmek ve merkezî otoriteye bağlayabilmek idi.

Öte yandan, yeni teşkil olunan Musul Vilâyeti İdare Meclisi ile sancaklardaki idare meclisi üyelerinin, Yusufani ailesi, Sason Efendi, Sabuncu Muhammed Paşa gibi aşıkâr isimlerden ve ailelerden seçildiği görülmektedir. Yönetimi modernleştirmeyi hedefleyen devletin bu tür uygulamaları sorunların daha kısa yoldan çözümünü amaçlamakla beraber, statü elde etmenin vasıtası şeklinde görülen üyeliklerin, hususî çıkar elde etmek ve kendi durumlarını güçlendirmek için bir araç olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu durum aynı zamanda mütegalibe zümresinin bu devirde de halka zulmetmek ve yönetime müdahale etmek gibi hususlarda etkin olduğunu ortaya koymaktadır, Sonuç olarak bu uygulama biçimi ile idare meclislerinin hedeflediği iyileşme akîm kalmıştır. Üyeliklerin, bu şekilde bir öncelik vasıtası şeklinde kullanılmasını, Musul'daki yönetsel bünye ile anlamdaştırmak ve bu kategoride modern temsil uygulamalarını idrak edebilecek beşeri unsurdan yoksun olma durumu ile izah etmek olasıdır. Buna karşın, idare hükümetleri, yerel yönetimlerde sorunların gündeme getirilmesinde önemli birer idarî organ fonksiyonu görmüştür. Söz konusu hususî ve genel mevzular, kaymakamlık kabinesi mensupları için de yürürlükte olmuş, belediyeler ise, kısıtlı finansal referansları dolayısıyla görev plâformlarında tesirsiz ve verimsiz kalmışlardır.

KAYNAKÇA

“Cezîre”, İslam Ansiklopedisi. Eskişehir, 1997, III.

Akkan, Erdoğan. “Irak (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)”, DİA. İstanbul, 1999, XIX.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES). 147/106, Lef 5, 7 R 1325/20 Mayıs 1907.

Bayatlı, Nilüfer. XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti. Ankara, 1999.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. İstanbul, 1985, XI.

Cevad, Ali. Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafya Lûgatı. Dersaadet 1314.

Dağlı, Yücel; Kahraman, Seyit Ali. EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MUHAMMED ZİLLÎ. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini. YKY, İstanbul, 2001, 4. Kitap.

Davison, Roderic H. Turkey: A Short History. London, 1991.

Doskî, Kamuran Abdussamed Ahmed. Behdînân Fî Evâhiri'l-'Ahdi'l-'Usmânî (1876-1914). Erbil, 2007.

Ed-Devecî, Said. Târîhu'l-Mevsıl. Cilt. II, Daru'l-kutub, Musul, 2001.

El-'Alûcî, Abdülhamid. Târîhu't-Tıbb El-'Irâk. Bağdat, 1967.

El-'Irâk Fî'l-Vesâiki'l-Britâniyye 1905-1930, Çeviren: Fuad Yusuf Kazancı, Bağdat, 1989.

El-'Ubeydî, Şeza Faysal Reşo. El-İdare'l-'Usmâniyye Fî'l-Mesıl Fî 'Ahdi'l-İttihâdiyyîn 1908-1919. Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü't-terbiye, Cami'atu'l-Mevsıl, 2000.

El-Verdî, Ali. Lemehât İctima'iyye Min Târîhi'l-Irak El-Hadîs. Cilt. III, Bağdat, 1972.

En-Neccâr, Cemîl Musa. El-İdâre El-'Usmâniyye Fî Vilâyeti Bağdâd Min 'Ahdi'l-Vâlî Midhat Bâşâ, İlâ Nihâyeti'l-Hükmi'l-'Usmânî 1869-1917. II. Baskı, Bağdat, 2001.

Eroğlu, Cengiz. BABUÇOĞLU, Murat. ÖZDİL, Orhan. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul. Ankara, ORSAM, 2012.

Es-Sûfî, Ahmed Ali. Târîhu Belediyeti Medîneti'l-Mevsıl. Cilt. I, Musul, 1970.

- Et-Tâ'î, Zünûn. El-İtticâhât El-İslâhiyye Fi'l-Mevsıl Fî Evâhiri'l-'Ahdi'l-'Usmânî ve Hattâ Te'sîsi'l-Hükmi'l-Vatanî. Musul, 2009.
- Ez-Zevrâ'. Sayı: 1394, 15 Ramazan 1306, 4 Mayıs 1305, Sene: 21.
- Ez-Zevra'. Sayı: 1434, Şevval 1307, 26 Mayıs 1306, Sene: 21.
- Hasan, Muhammed Selmân. Et-Tetavvur El-İktisâdî Fi'l-'Irâk, Et-Ticâre El-Hâriciyye Ve't Tetavvur El-İktisâdî 1864-1958. Cilt. 1, Beyrut, Tarihsiz.
- Honigman, Ernst. BOSWORTH, Clifford Edmund. "Al-Mawşil", The Encyclopedia of Islam (EI). New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1991, VI.
- Hurşîd, Mehmed, Seyâhatnâme-i Hudûd. Çevrim Yazı: Alâattin Eser, İstanbul, 1997.
- İbn-İ Haldun. Mukaddime. Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982, I.
- İvad, Abdülaziz Muhammed. El-İdâre El-'Ussmâniyye, Fî Vilâyeti Suriye 1864-1914, Mısır, 1969.
- Khadduri, Majid. "Mosul", Dictionary of The Middle Ages. Editor: Joseph R. Strayer, New York, 1987, VIII.
- Minchahvilli, A. Albert. El-'Irâk Fî's-Senevâtî'l-İntidâb, Çeviren: Haşim Salih Et-Tikrîti, Bağdat, 1978.
- Mizurî, Şaban. El-Âğâ, Ve'l-Fellâh, Fî Vilâyeti'l-Mevsıl En-Nısfu's-Sânî Mine'l-Karni't-Tâsi' 'Aşer. Bağdat, 2009.
- Muhammed, Mahmud el-Hâc Kasım. "Et-Tıbb", Mevsû'atü'l-Mevsıl el-Hadâriyye. Cilt: IV, Musul, 1992.
- Murad, Halil Ali. "Ticâretü'l-Mevsıl", Mevsû'atü'l-Mevsıl El-Hadâriyye. Cilt. IV, Musul, 1992.
- Musul Vilâyet Salnâmesi (Salname-i Vilayet-i Musul). 1308.
- Musul Vilâyet Salnâmesi, 1310/1892.
- Musul Vilâyeti Salnamesi. 1325 Def'a 4.
- Musul. No: 791, 2 Zilhicce 1321 h./1903 m.
- Nedim, Şükrî Muhammed. El-'Irâk Fî 'Ahdi's-Seytara El-'Usmâniyye 1908-1918. Amman, 2008.
- Olson, Robert W. The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743. Indiana University Press, Indiana, 1975.
- Ross, Janet. Letters From The East by Hanry James Ross 1837-1857. London, 1902.
- Sami, Şemseddin. Kamûsü'l-'Alâm. İstanbul, 1308, III.
- Sami, Şemseddin. Kamûsü'l-'Alâm. İstanbul, 1316, VI.
- Strange, Guy Le. The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur. Cambridge University Press, 1905.
- Strange, The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur.
- Şeşen, Ramazan. "Cezîre", Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul, 1993, VII.
- Şukrî, Yasin Şihab. Vilayetu Bağdad 1872-1909, Dirasetun Fî Evda'İha'l-İdariyye Ve'l-İktisadiyye. Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l-Adab, Cami'atu'l-Mevsıl, 1997.
- Tevfik, Ali. Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası. İstanbul, 1308.
- Tukûş, Muhammed Süheyl. Târîhu'l-'Usmâniyyîn Min Kıyâmi'd-Devle İlä İnkılab Alâ El-Hilâfe. Beyrut, 2008.
- Waseel, Pierre De. El-Hayat Fi'l-'Irâk Beyne A'vâm 1814-1914. Çeviren: Ekrem Fadıl, Beyrut, 2006.
- Yasin, Nemir Taha. "Bidâyâtü Hareketi't-Tahtîs", Mevsû'atü'l-Mevsıl El-Hadâriyye. Cilt. IV, Musul, 1992.